basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/
NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2026

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 12.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso	(10)
XIYENGE XA C:	Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(30)

2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.

3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.

6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.

7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.

8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.

9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

   XIYENGE XA A: Timinete ta 50
   XIYENGE XA B: Timinete ta 30
   XIYENGE XA C: Timinete ta 40

10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya XITSHURIWA xa A, u langutisa na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A

KU TLHAKISIWA KA VANHU ETIKWENI

1 Ku tlhakisiwa ka vanhu i ku tekiwa ka vanhu handle ka ku pfumelelana na vona va yisiwa eka tindhawu kumbe matiko yo karhi va nga byeriwangi ntiyiso wa leswaku va ya endla yini. Hakanyingi mutlhakisi u va a tshembisiwile mali yo karhi hi vathori loko a tirhile ntirho wa yena hi ku hetiseka. Vanhu va laha Afrika-Dzonga va tlhakisiwa va yisiwa eka matiko yo fana na Lesotho, Zimbabwe, Ireland, United States na man'wana; kasi matiko yo fana na Thailand, China na Ethiopia ma tlhakisa vanhu va va tisa eAfrika-Dzonga. Vanhu lava tlhakisiwaka ku nga va vana, vanhwanyana, vafana na lavakulu. A swi yi hi muhlovo kumbe rimbewu, hambi u xifumi kumbe u xisiwana swa fana.

2 Vana va tlhakisiwa va xaviseriwa vanhu lava pfumalaka vana, vatswari va kwala Afrika-Dzonga kumbe va le matikweni man'wana ya le handle. Van'wana vana va tekiwa va ya tirhisiwa mintirho yo tika yo fana na ku rimisiwa masimu va nga wisi, va tlhela va nga nyikiwi swakudya hindlela leyi faneleke. Vana lava va tekiwa hindlela yo olova hi ku va va nyikiwa swilo leswi va swi rhandzaka swo fana na swiwitsi, mali na swin'wana. Minkarhi yin'wana vatlhakisi va vula leswaku va rhumiwile hi vatswari va vona ku endlela leswaku va nga chavi.

3 Mfumo wu le ku ringeteni hi matimba ku sivela mhaka leyi hi ku va wu endla switifiketi swo velekiwa swi va na vuxokoxoko bya vatswari. Hambiloko ku ri na switifiketi leswi, vatlhakisi va swi kota ku tlhakisa vana van'wana hikokwalaho ka ku rhandza mali na vukungundzwana lebyi nga kona etikweni. Vatlhakisi lava va swi kota ku hundzisa vana va ya ematikweni man'wana hi ku tirhisa mimovha hi tindlela leti nga riki enawini. Va hundzisiwa emindzelekanini hi ku tirhisa swihahampfhuka na swikepe. Va ba mati tingwenya ti etlela leswaku va kota ku hundza hi ku olova. Minkarhi yin'wana ku tekiwa vana lava pfumalaka switifiketi swo velekiwa ku fambisiwa vona hikuva va swi tiva leswaku ku va kuma a swi olovi tanihileswi vuxokoxoko bya vona byi nga riki kona eka Ndzawulo ya Xikaya.

4 Ku pfumaleka ka mintirho na swona swi na xiave lexikulu eka ku tlhakisiwa ka vanhu votala. Vanhu va tshembisiwa mintirho leyi nga riki kona hikokwalaho ka vusweti, leswi endlaka leswaku va nga ha lavi ku tiva vuxokoxoko bya mintirho ya kona. Vatlhakisiwa lava va pfumela ku famba na vanhu lava nga va tiviki, va rivala leswaku ku tshemba munhu swi tlula hi ku tshemba ribye. Loko va fika, va kuma leswaku a hi swona leswi va tshembisiweke swona. Van'wana va tekiwa va ya tirhisiwa swa masangu loko van'wana va tirhisiwa ku famba va xavisa swidzidziharisi.

5 Minkarhi yin'wana vatlhakisi va veka vanhu eka tindhawu leti va swi tivaka leswaku swi ta olova ku va xavisela kona. Va nga kuma miako ya khale va yi endla ya vona leswaku va ta endla migingiriko ya vona ya vugevenga handle ko kavanyetiwa.

6 Vatlhakisiwa va ringeta ku baleka kambe a swi va oloveli hikuva va tshama va rindziwile vusiku na nhlikanhi hi vanhu lava hlomeke. Nakambe va tshama va khiyeriwile na ku bohiwa milenge na mavoko. Va xanisiwa va tlhela va nga nyikiwi swakudya na mali leyi va nga tshembisiwa yona. Leswi ku va ku ri nyuku wa mbyana wo helela evoyeni. Van'wana va ya laha ku xavisiwaka kona byalwa va fika va va xavela va tiendla onge va na mali kasi va swi tiva leswaku va lava yini. Loko va pyopyiwile va biwile hi xithongwana va va teka va ya va tumbeta laha swi nga ta va olovela ku va tirhisa leswi va swi lavaka. Loko va ku phaphu, va tikuma va ri eka tindhawu tin'wana leti va nga ti tiviki. Minkarhi yin'wana va pona ri ahlamile loko maphorisa mo tshuka ma lumiwile ndleve. Loko swi nga ri tano va nge he pfuki va voniwile hi maxaka ya vona.

7 Ku vile na nkarhi lowu vavanuna va khumen'we vo huma eEthiopia va nga tlhakisiwa va yisiwa etikweni ra Afrika-Dzonga laha va fikeke va tumbetiwa eJoni. Vavanuna lava va vile na nkateko hikuva va swi kotile ku baleka kutani va kuma ku pfuneka. A swi olovi ku tiva vatlhakisi hikuva va endla onge i vanhu va kahle, lava nga na rirhandzu, ntwelavusiwana na ku twisisa ku tikeriwa loku munhu a nga na kona. Va tlhela va endla leswaku munhu a nga tsakeli ku byela maxaka kumbe vanhu. A swi olovi ku swi sivela hikuva vukungundzwana byi tinyikile matimba emisaveni hinkwayo. Hinkwaswo leswi swi endliwa hi ku rhandza mali swinene tanihileswi yi nga rimitsu ra vudyoho.

[Xitshuriwa lexi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.en.wikipedia.org]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.stockimages.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

1.1 Boxa matiko MAMBIRHI laha vanhu va kona va tlhakisaka vanhu va yisiwa eAfrika-Dzonga. (2)

1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku tlhakisiwa ka vanhu swi endliwa hi vanhu lava rhandzaka ... ngopfu.

A mali
B mana
C mati
D masi (1)

1.3 Xana Ndzawulo ya Xikaya yi endla yini ku sivela ku tlhakisiwa ka vana hi ku olova va yisiwa ematikweni ya le handle? (1)

1.4 Nhlokomhaka ya XITSHURIWA XA A leyi nge: 'Ku tlhakisiwa ka vanhu etikweni' yi yelana njhani na hungunkulu ra xona? (2)

1.5 Ku ya hi XITSHURIWA XA A, hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini:

1.5.1 Ku tshemba munhu swi tlula hi ku tshemba ribye. (2)

1.5.2 Ku lumiwa ndleve. (2)

1.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)

1.7 Hikokwalaho ka yini ku ri na mhaka ya ku tlhakisiwa ka vanhu ematikweni yo hambanahambana? (2)

1.8 Hlamusela xivangelo lexi nga endlaka leswaku vana/vanhu lava tlhakisiwaka va nga byeli maxaka ya vona leswaku va tshembisiwile ntirho hi vanhu lava nga va tiviki? (2)

1.9 Hi xihi xitsundzuxo lexi u nga xi nyikaka vanhu lava tlhakisiwaka? (2)

1.10 Xana leswi humelelaka eka xitshuriwa lexi swa khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

1.11 Hlamusela leswi humelelaka eka XITSHURIWA XA B. (2)

1.12 Xana swimunhuhatwa leswi nga eka XITSHURIWA XA B swi titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

1.13 Hi swihi leswi mfumo wu nga swi endlelaka swimunhuhatwa leswi nga eka XITSHURIWA XA B? (2)

SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A NA B

1.14 Hi kwihi ku yelana loku nga kona ku ya hi hungu ra XITSHURIWA XA A na XITSHURIWA XA B? (2)

1.15 Kombisa ku hambana loku nga kona ku ya hi hungu ra XITSHURIWA XA A na XITSHURIWA XA B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO

XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI

Hlaya XITSHURIWA xa C kutani u tsala nkomiso hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **leswi vanhwana va faneleke ku swi endla ku kombisa ku titshemba na ku tirhandza**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tsala swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C

KU TITSHEMBA NA KU TIRHANDZA KA VANHWANA

Khale vanhwana a va nga tekiwi tanihi vanhu hikuva a va nga xiximiwi ku fana na vaxinuna. Leswi a swi endla leswaku va nga pfumeleriwi ku ya exikolweni hikuva a va boheka ku ya evukatini va ha ri vatsongo leswaku va ya kuma vana va ta kota ku kurisa xivongo xa vanuna va vona. A va fanele va tirha mintirho ya le kaya yo fana na ku basisa, ku sweka, ku ya etihunyini na yin'wana yo hambanahambana. Loko va ri evukatini a va xanisiwa va tlhela va khomiwa tanihi mahlonga. Mhaka leyi yi endlile leswaku ku va na tindlela leti vanhwana lava va dyondzisiwaka tona leswaku va titshemba na ku tirhandza.

Vanhwana va fanele ku ala loko munhu un'wana a va byela leswaku a va nge swi koti ku endla nchumu wo karhi. Leswi swi ta endla leswaku va ringeta ku endla nchumu wolowo va kala va humelela handle ko hetiwa matimba hi van'wana vanhu. Va nga kombisa rirhandzu na ntwelavusiwana eka vanhu van'wana. Va nga pfumeli ku phuntisiwa na ku endlisiwa swilo leswi va nga swi laviki. Loko ku vulavuriwa timhaka to karhi vanhwana va fanele ku humesela mavonelo ya vona erivaleni ku papalata ku tekeriwa swiboho. Swi kahle leswaku va tihlawulela vanghana lava kotaka ku va seketela na ku va komba rirhandzu hikuva swi aka vutitshembi na ku tinyungubyisa hi leswi va nga xiswona.

Va fanela va ringeta ku tisungulela swilo hi voxe ku kota ku vona vuswikoti lebyi va nga na byona. Leswi swi ta endla leswaku va ndhundhuzeriwa hi van'wana na ku nga chavi ku ya emahlweni va tiendlela swin'wana. Ku kota ku tiyimela eka swilo swo karhi na swona i mhaka ya kahle leyi nga va pfunaka leswaku va kota ku hanya kahle hambiloko vatswari na maxaka va nga ri kona ekusuhi na vona. Vanhwana va fanele ku tirhandza, va nga languteli ku rhandziwa hi van'wana vanhu ku ri hi ku vona vini a va tirhandzi. Leswi swi ta endla leswaku va va na kurhula va tlhela va humelela evuton'wini. Munhu un'wana na un'wana loyi a tirhandzaka a nge pfuki a pfumelerile vanhu van'wana va n'wi sivela ku fikelela ku navela ka yena.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.yourtango.com]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3: XINAVETISO

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

VHENGELE RA TIKHAPHU RA TIMULANI

Xava tikhapu timbirhi u kuma yin'we mahala!

Vaxaxi va hina hi lava fambisanaka na minkarhi.

Hi rona vhengelere ri ri roxe leri xavisaka tikhapu leti hisisaka tiya nkarhi wo leha eAfrika-Dzonga.

Wa nwa, wa kolwa!

Khapu leyi nga na xihoxo yi cincisiwa ku nga si hela masiku ya nkombo.

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.twhscaledonian.com]

3.1 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va munavetisi a tirhisile fonto leyitsongo swinene emakumu ka xinavetiso lexi u endlela leswaku vhengele ri nga voniwi ... loko khapu yo va na xihoxo.

A nkoka
B nandzu
C nsele
D nkanu (1)

3.2 Tshaha xilogene xa xinavetiso lexi. (1)

3.3 Xinavetiso lexi xi nga va xi kongomisiwile eka vamani? (2)

3.4 Hi wihi mboyamelatlhelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi? (2)

3.5 Marito ya 'Xava tikhapu timbirhi u kuma yin'we mahala' ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)

3.6 Hi wihi ntirho wa risivi leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi?

Vaxavi va **hina** hi lava fambisanaka na minkarhi. (2)
[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka khathuni leyi nga laha henhla swi nga eka wona. (1)

4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Marito ya ximunhuhatwa xa nomboro ya 2 lama nge: 'Ndzi rivalele mudyondzisi' ma kombisa leswaku xa ...

A titiva.
B titsona.
C tisola.
D tirhandza. (1)

4.3 Hlamusela leswi humelelaka eka khathuni leyi nga laha henhla. (2)

4.4 Ku nga va ku ri xihi xivangelo xo va ximunhuhatwa xa nomboro ya 3 xi nga hlamuli loko ku vulavuriwa? (2)

4.5 Xana nsayino lowu nga eka khathuni ehenhla ka ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 wu kombisa yini? (2)

4.6 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi kutani u siva marito lama tikisiweke hi rito rin'we.

Mina ndzi **n'wana wo hetelela** naswona hi mina wa makumu ku hlamba. (2)
[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

GANYANI

Madyambu yalawo Ganyani a nga vuyangi. **Swi tivana na mani, kumbexana a a ha ya a ya horisa nhloko ya yena? Hi mbilu ndzi ku onge dyi ngo ka dyi nga ha vuyi, munhu a ta beriwa hi moyanyana.** Futhi onge dyi ngo tlumbiwa hi xitimela xi dyi khavangela hi mavhilwa dyi helela kwalaho. Munhu a nga tshamela ku ndzi fayetela handle ka nandzu? Loko ndzi ehleketa wachi ya kona leyi a nge ndzi yi yivile, ndzi swi twa ntsena na le marhambyini leswaku hakunene a nga ndzi voni muhanyi loyi!

Phela a yi ngo va wachi yo hlamarisa wachi ya kona *hey*! A ku ri ti*cheapline* leto xavisiwa lomu tikhonweni ta **mapatu** ya Joni. Ti xaviseriwa 'vasivara' lava va tikombaka hi mafambelo na hi ku hlamala miako leyo leha ngopfu, **va yimela mimovha hambi ximunhwana xa rihlaza xi ri karhi xi tsayitela leswaku va hundza.** A ti ri letiya to famba ntsena loko u ri karhi u wachutawachuta mavoko, loko u etlela na yona yi kotsoka**.** Yona vito a yi ri SELANCO leyi hi vutlhari bya majaha ya Joni manuku a yi suriwile 'SE' ku sele 'LANCO'. Yena mbuyangwana a a xavile hi ku twa vanghana lomu swipotweni va ku: 'LANCO i ngwenya ka tiwachi'.

Kona u ri munhu wo tirha emalahleni u tiva yini hi tiwachi? Hambi wachi ya kona a yi n'wi pfuna yini hikuva nhlikanhi **lowu** hinkwawo o jikajika hi dyilori dya malahla a ri karhi a huwelela no kolola onge i mbyana ya ndlala. **Hambi lava a ndzi dyondza na vona xikolo a va boha tiwachi leto antswa**, vaAvante, vaCattin na tiGem. **Tin'wana ta tona na tinomboro a ti nga tsariwangi**. A wo fanela ku va u tiva matshamelo ya tinomboro tanihi tintiho ta wena ku hlaya nkarhi wa kona. **Ina, kumbexana munhu a nga fela to fana na teto. Sathana a a ta fanela ku va a rangile hi ku dzhuka nyuku a kulula kunene a nga si kuma mbilu ya mina.**

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra *Hi le fasitereni* hi XE Mabaso]

5.1 Siva risivi leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi hi risivikomba ra ndhawu ya vumbirhi.

Hambi wachi ya kona a yi n'wi pfuna yini hikuva nhlikanhi **lowu** hinkwawo o jikajika hi dyilori. (1)

5.2 Hi wihi ntirho wa xilandzi lexi tikisiweke eka rito leri nga eka xivulwa lexi nga laha hansi?

Hi mbilu ndzi ku onge dyi ngo ka dyi nga ha vuyi, munhu a ta beriwa hi moya**nyana**. (1)

5.3 Xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u tlhela u xi tsala kambe u sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke.

Swi tivana na mani, **kumbexana** a a ha ya a ya horisa nhloko ya yena? (2)

5.4 Lulamisa swihoxo swa matsalelo na mapeletelo eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Sathana a a ta fanela ku va a rangile hi ku dzhuka nyuku a kulula kunene a nga si kuma mbilu ya mina (2)

5.5 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka tlhelo ra mpfumelo.

Tin'wana ta tona na tinomboro a ti nga tsariwangi. (2)

5.6 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Va **yimela** mimovha hambi ximunhwana xa rihlaza xi ri karhi xi tsayitela leswaku va hundza. (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70